

סביבה מעוצבת על פי עקרונות של "איכות חיים ו"עיצוב אוניברסלי" מזמנת מצע להתייחסות לכל אדם ללא הדבקת תווית

משנים את העולם באמצעות חינוך

רות פן, דליה טל¹

החינוך הפורמלי בשירות השילוב כרמלה איגל²

החינוך הפורמלי בשירות השילוב הוא תהליך מעגלי מתמשך של למידה על פני רבדים שונים שבהם שותפים גורמים שונים ועקרונות עבודה כדלקמן:

- יצירת מפגשי למידה משותפים לצוותים חינוכיים ולהורים.
  - הדרכה בתוך מסגרות החינוך בבניית תכניות מותאמות לתלמידים עם צרכים מיוחדים הלומדים בחינוך הרגיל (משולבים).
  - הקניית אסטרטגיות של התנהגות בהוראה למורים בכיתה הרגילה (בהירות ופשטות בהצגת החומר, הסבר קונקרטי לביצוע מטלה, מתן זמן לעיבוד המידע, זימון חוויות של הצלחה ועוד).
  - בניית סביבה לימודית נגישה, מובנית ומתאמת.
- התפיסה החינוכית המובילה את העשייה בחינוך המיוחד, על רצף המסגרות, רואה בחינוך מבוסס סטנדרטים מדרג, סולם מקצועי, הדורש מאתנו, בעלי המקצוע, יכולות יוצאות דופן בבואנו להתאים תמיכות שונות לתפקודים שונים של תלמידים עם צרכים מיוחדים. תפיסה זו מושתתת על "גישת הכוחות" המבוססת על זיהוי היכולות של התלמידים והתאמת סוג התמיכה הנדרשת להם, כדי שאפשר יהיה לקדם אותם באופן משמעותי.

נקודת המוצא שלנו בפיתוח תכניות לימודים היא תכנית הלימודים הארצית הרגילה וזאת במגמה להרחיב לתלמיד(ה) בהווה ובעתיד את אפשרויות ההשתתפות הפעילה שלו(ה) בקהילה.

לצורך זה נבנים כלים ותכניות עבודה משודרגות שיבטיחו שכל אנשי המקצוע במערכת החינוך המיוחד יהיו מחויבים ליכולות ולרצונות של התלמידים, דרך עבודה זו מעודדת את הגישה של הצבת רף גבוה של ציפיות לתלמידים ולמורים. גישה שמאגרת הן את אנשי המקצוע והן את התלמידים.

כדי לממש תפיסה חינוכית זו נקבעות תכניות לימודים מבוססות סטנדרטים, המבטיחות מתן מקום של כבוד לכל תלמיד(ה) ומאפשרות מימוש של יכולותיו מפני שהן מזמנות לו למידה שמתאמת בעבורו. פיתוח תכניות הלימודים הכיתתיות והאישיות מהוות רכיב מרכזי בעיצוב שירותי החינוך המיוחד ובהגדרת התמיכות הנדרשות על פני רצף. התכניות ממוקדות ביכולות של התלמידים, ברצונותיהם ובשאיפותיהם, תוך שיתופם ושיתוף הוריהם בבנייתן. ההוראה היא הוראה מותאמת ופיגומית המשולבת ברצף של תמיכות לתפקודים המובחנים כמו:

- תמיכות מסוג **התאמה** הממוקדות באופן שבו המורה מלמד – הוראה נגישה.
- תמיכות מסוג **שינוי** הממוקדות במה שמצפים מהתלמיד(ה) ללמוד.
- תמיכות מסוג **עיצוב** הממוקדות בעיצוב הסביבה הלימודית באופן המותאם לרמת התפקוד של התלמיד(ה).
- תמיכות מסוג **חלופה** הממוקדות בהבניה שונה וחלופית של תכנית הלימודים.

הסקירה הספרותית, העוסקת בהוראה מותאמת לצרכים של תלמידים עם צרכים מיוחדים הלומדים במסגרות החינוך הרגיל (משולבים), מצביעה על כך שאיכות ההוראה המותאמת משפיעה על תפקודם הלימודי והחברתי של תלמידים אלו (אלמוג ושכטמן, 2005).

ערך ה"חסד" עלול לגרום להפרדתו של האדם שצרכיו מיוחדים מבחינה התפתחותית מכלל החברה

"כל אדם עם צרכים מיוחדים ישתתף באופן פרואקטיבי בחברה". זהו החזון המנחה את עבודת האגף לחינוך מיוחד במשרד החינוך, התרבות והספורט. המשמעות הנובעת מחזון זה היא קיומה של חברה פתוחה, הוגנת, שוויונית, שחבריה מאפשרים לכל השותפים בה למצות את חזונם בהקשר לחייהם, ובהתאם ליכולותיהם ולכישוריהם.

יעודו של האגף לחינוך מיוחד בהקשר לחזון הוא לעצב ולתכנן מדיניות ולהבטיח את ביצועה במערכת החינוך בכללותה, כדי שיתאפשר לתלמידים עם צרכים מיוחדים לקבל את התנאים ההולמים לצרכיהם, כדי שיגיעו למיצויי חזונם, יכולותיהם וכישוריהם ויוכלו להשתתף באופן פרואקטיבי ומשמעותי במסגרת החינוכית ובקהילה. שילוב תלמידים עם צרכים מיוחדים בחינוך הפורמלי הוא אתגר חינוכי חברתי שיש לזמן את ההתנסות בו כך שיהיה נחלתם של כל התלמידים במערכת החינוך כחלק מתכנית הלימודים (ראו מסגרת: החינוך הפורמלי בשירות השילוב).

¹ רות פן היא מנהלת האגף לחינוך מיוחד

דליה טל היא מפקחת ארצית לתכנון פדגוגי, אגף חינוך מיוחד

² כרמלה איגל היא מפקחת ארצית באגף לחינוך מיוחד, משרד החינוך

- קיימות בארץ מספר תכניות המופעלות בנושא לימוד של תלמידים עם צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (המשולב), כדוגמת:
1. תכנית החברות – תכנית המבוססת על חונכות עמיתים במטרה לפתח כישרים חברתיים, בהנחייתה ובפיתוחה של ד"ר נירית באומינגר.
  2. חונכות באמצעות תקשוב המבוססת על חברות וירטואלית באמצעות למידה מרחוק.
  3. חונכות עמיתים – תכנית המבוססת על פיתוח יחסי גומלין בין תלמידים עם לקויות ותלמידים אחרים, על פי גישת ה-Buddy (Donald & Disalvo 2002).
  4. תכנית משלבים – תכנית שיזמה עמותת "אשלים" ופותחה בשיתוף האגף לחינוך מיוחד ומשרדי ממשלה אחרים.
  5. תכנית ל"ב 21 – תכנית לקראת בגרות המבוססת על מודל "איכות החיים" שפיתחה הפרופסור שונית רייטר.
  6. תכניות מעבר לתלמידים בוגרים – להכנה לחיי עבודה ושילוב בקהילה. התכנית הוכנה על ידי האגף לחינוך מיוחד בשיתוף משרד הרווחה והביטוח הלאומי.
- כיום, היקף האוכלוסייה הזכאית למגוון שירותי החינוך המיוחד הוא כ-118.000 תלמידים המתפלגים על פי ההתפלגות הבאה:
- כ-45.000 תלמידים הלומדים במסגרות החינוך המיוחדות (כיתות מיוחדות בבית ספר רגיל, גנים מיוחדים ובתי ספר מיוחדים).
  - כ-73.000 תלמידים עם צרכים מיוחדים הלומדים במסגרות רגילות.

חברות שונות מתייחסות לאנשים עם צרכים מיוחדים באופן שונה. יש חברות שבהן כל אדם, בין אם אובחן כבעל צרכים מיוחדים ובין אם לאו, מקבל את אותו היחס ומצפים ממנו שיהיה חבר שווה זכויות וחובות בחברה. יש חברות המפרידות את האדם בעל הצרכים המיוחדים מהכלל, וקובעות כללי התנהגות שונים כלפיו מאשר כלפי "הכלל". הקו החוצה את החברה לכאלה שיש להם צרכים מיוחדים ולכאלה שאין להם צרכים מיוחדים מוגדרים הוא קו גמיש וכל חברה ממקמת אותו במקום אחר על פני הרצף ההתייחסות שלה.

אנו, באגף לחינוך מיוחד, רואים את עצמנו כמוחקי הקו המפריד הזה. שהרי לכל אחד, למעשה, יש צרכים מיוחדים כאלה או אחרים. על כן, לכל אחד מוקנית הזכות הבסיסית להיות חבר שווה ערך בחברה, לא בחסד, אלא בזכות היותו אדם.

ערך ה"חסד", ככל שהדבר נשמע אבסורדי, עלול לגרום להפרדתו של האדם שצרכיו מיוחדים מבחינה התפתחותית מכלל החברה. על פי ערך זה יש אנשים "רגילים", טובי לב, מופלאים, שעושים מאמץ מיוחד לקבל ולקרב את מי שאינו "רגיל" כמותם. בכך יוצרת תפיסה זו את הדיכוטומיה: יש אנשים "רגילים" ויש "אחרים", עם צרכים מיוחדים, כאלה שזקוקים לתוויות כדי שנגדיר אותם, כדי שנדע שהם מהעבר האחר של הקו המפריד בין ה"רגילים" ל"שונים", ושעליהם תוכל "חברת הרגילים" להפעיל את רגשי החסד, הקבלה והאמפתיה.

לא עוד!

תפקידה של החברה ככלל הוא לאפשר לכל תלמיד עם צרכים מיוחדים לקבל את התנאים ההולמים לצרכיו הייחודיים ובכך מיצוי חזונו, יכולותיו וכישוריו יבואו לידי ביטוי, בתרומתו לחברה.

החברה מורכבת מילדים וילדות, גברים ונשים, בעלי תכונות כאלה ואחרות, בעלי יכולות וכישורים כאלה ואחרים, בעלי חזונות וחלומות מכל הסוגים. כל אחד יכול וצריך לתרום לחברה. תפקידה של החברה ככלל הוא לאפשר מיצוי הפוטנציאל של כל אחד מאתנו. אמנות בינלאומיות סוללות את הדרך לסטנדרטיזציה של הסכמות חברתיות המתייחסות לאדם שצרכיו מיוחדים (הצהרת סלמנקה, 1994). נציגים ממדינות רבות בעולם מנסחים את האמנות הללו, והן אומצו במדינת ישראל. תפקידנו להנחיל את העקרונות המעוגנים בהן בקרב תלמידינו. כך נבנה חברה שבה נמחק את הקו המפריד בין אנשים "רגילים" לאנשים בעלי צרכים מיוחדים.

בבתי הספר לומדים תלמידים בעלי כישורים וכישורונות שונים. התלמידים המקבלים תוספת של שירותים מיוחדים הם אלה שבנוסף לכישוריהם ולכישורונותיהם יש להם גם מסמך קביל מגורם מקצועי (כגון: רפואי, פסיכולוגי) המעיד על כך שהם בעלי לקות משמעותית מוכחת ומוכרת. בעבר, ההתייחסות לאנשים עם צרכים מיוחדים הייתה על פי תווית "רפואית": עיוור, אוטיסט, חירש, וכדומה. בשנים האחרונות הומר השימוש במונחים רפואיים לשימוש במונחים הומניסטיים בכל הנוגע לאנשים אלה. שינוי זה הוביל, בהכרח, לשינוי במינוח ובהתייחסות לשירותים המסופקים

לאנשים אלה (רייטר, 1997; Schalock & Baker & Croser, 2002). בספרות המחקרית ניתן למצוא את השינויים באופנים הבאים:

- מעבר משימוש במונח "מתן שירות" למונחים של "תמיכות" ו"התאמות" בהתאם לצרכי המיוחדים של האדם.
- שילובו של האדם עם הצרכים המיוחדים, שאליו מתייחסים כאל "צרכן", בהחלטות הנעשות בנוגע אליו.
- מתן משקל גובר והולך לסביבה שבה חי "הצרכן", ועיצובה בהתאם לצרכיו, מאפייניו ורצונותיו.
- העמקת הגמישות וההתאמות בסביבה שבה חי ופועל האדם עם הצרכים המיוחדים.
- מתן דגש על השתלבות והכלה בחברה בכלל ובמסגרות החינוכיות בפרט.
- יצירת קשר ויחסי הדדיות בין האדם עם הצרכים המיוחדים ובין הסביבה החברתית.
- הכרה בחשיבות העבודה של צוות רב-מקצועי בהתייחסות לצרכים המיוחדים של האדם בניגוד להסתמכות על איש מקצוע דומיננטי אחד.
- הסתמכות על מחקר והערכה, ולמידה מתוצאות המחקרים בנוגע להמשך פיתוח התמיכות לאנשים עם צרכים מיוחדים וההתאמות הסביבתיות בעבורם.
- הטמעת המושגים "איכות החיים" ו"עיצוב אוניברסלי" בהקשר לאנשים עם צרכים מיוחדים.

פרופסור שונית רייטר מאוניברסיטת חיפה מציינת³ כי המושגים "איכות חיים" ו"עיצוב אוניברסלי" שונים במהותם מהמושגים "נורמליזציה" ו"נגישות". מושגים אלה אינם נמדדים על פי קריטריונים קבועים ומדידים של הישגים. אלה הם מושגים דינאמיים וגמישים המתייחסים לתהליכים. יש בהם מרכיבים אובייקטיביים וסובייקטיביים גם יחד. על פי מושגים אלה, כל הישג מהווה נקודת פתיחה ליעדים ושינויים נוספים. פרופסור רייטר מטעימה כי כשם ש"איכות חיים" הוא מושג כוללני המציין התייחסות שהיא מעל ומעבר לסך כל תנאי חייו של האדם, כך גם "עיצוב אוניברסלי" הוא מושג המתייחס לאקולוגיה שהיא מעל ומעבר לסך כל הסטנדרטים של נגישות. אין זה די שרשויות מקומיות ינגישו את המדרכות למעבר פתוח ויעיל של אנשים המתניידים בכיסאות גלגלים או הנעזרים בהליכונים. יש להרחיב את יכולתו של אותו אדם להגיע ולפעול ללא מכשול בחנויות הנמצאות ברחוב, במסעדות, בבתי הקולנוע (כולל גובה חלון הדלפק לרכישת כרטיסים), שיהיה מותאם לזה של אדם יושב, לא רק לאדם עומד). כל פרט בסביבה צריך שיהיה נגיש לאדם בעל צרכים מיוחדים לא רק מההיבט הפיזי, אלא מההיבט האנושי, הכולל כבוד מצד כלל החברה. השיח, אם כן, מתרחב ומתמקד במרחב הציבורי הכולל, הנותן מענה לצרכים המיוחדים של כל אדם בכל זמן תוך שינוי וגמישות בהתאם לצרכים המשתנים. "עיצוב אוניברסלי", מדגישה פרופסור רייטר, הוא כמו המושג "איכות החיים" לגבי הפרט. הוא מבוסס על גישה הוליסטית לסביבה והתייחסות לכל המרכיבים שבה: המבנה הארכיטקטוני, המוצרים, הטכנולוגיה, המחשוב, הגורם האנושי, האסתטיקה, התרבות, האמונות ועוד. הוא מתייחס לצרכים של כלל הציבור: קשישים, פעוטות, בעלי מוגבלויות, נשים, גברים, חולים ובריאים ועוד. "עיצוב אוניברסלי" אינו רשימה של סטנדרטים לנגישות אלא עקרונות שעל פיהם יש לפתח סביבות שהן ידידותיות לכל פרט, אסתטיות, נוחות, יעילות ונעימות.

עקרונות אלה משתלבים להפליא בחזונו של האגף לחינוך מיוחד ובאמונה שאפשר למחוק את קו ההפרדה בין קבוצות שונות. שכן סביבה מעוצבת על פי עקרונות של "איכות חיים" ו"עיצוב אוניברסלי" מזמנת מצע להתייחסות לכל אדם ללא הדבקת תווית. לכל אדם, בכל רגע נתון, ניתן להדביק מספר משתנה של תוויות. אישה יכולה להיות באותה עת בעלת התוויות הבאות: אם,

³ במסגרת הרצאה בנושא: "השינויים שחלו בתפיסת הפרט עם הנכות עם המעבר מפרדיגמה רפואית לפרדיגמה הומאניסטית וההשלכות של שינויים אלה להנגשת הסביבה", יום עיון של האגף לחינוך מיוחד 30.10.2005.

מנהלת, נהגת ברכב ארבע על ארבע, אחות לשמונה אחים, סבתא לשתי נכדות, מבוגרת, בעלת תואר דוקטור בפזיקה, נעזרת במקל בעת ההליכה, נמנית על מנויי האופרה ועוד ועוד. לכל תווית שהוצמדה לאישה זו יש מכלול של צרכים, אפיונים ודרישות. מאיזה צד של איזה קו מפרד, אם כן, נמקם אותה?

תפקידו של המורה לאבחן את עומק השתלבותם ומעורבותם של תלמידים בעלי צרכים מיוחדים בסביבה החינוכית והחברתית במערכת החינוך, ולפתח דיאלוג בין תלמידיו שיוביל לבניית חברה וסביבה שיש בה מקום לכול. למורה יש תפקיד מרכזי בעיצוב הסביבה הלימודית והחברתית בכיתתו (רייטר, 2003). גיוס כלל התלמידים לחשיבה, תכנון וביצוע השינויים הוא חיוני בהעמקת המודעות של התלמידים לצרכים שונים של עצמם, של חבריהם ואף של מוריהם.

צרכים אלה משתנים בכל רגע נתון ובכל מטלה נתונה. החל בעיצוב חלל הכיתה כך שיאפשר מרחב מחיה, מרחב להגעה לכל פינה ולכל פריט בחדר, וכלה בעיצוב הפריטים השונים בכיתה שיהיו נוחים לשימוש, כמו גם מתן אפשרות לפעול בכיתה תוך הפעלת מאמץ פיזי מועט. חשוב להדגיש כי העיצוב האוניברסלי של סביבת הכיתה מתייחס להנגשת הפעילות כמו גם לנוחות ההשתתפות בה. על כן, במטלות שמציב המורה בפני תלמידיו יש חשיבות לפשטות ההוראות וההסברים. כשם שעיצוב מבנה על ידי אדריכל יאפשר התמצאות במבנה לכל הנמצאים בו, ללא הבדל בניסיון של המשתמש, ביכולתו הלשונית או בכושר הריכוז שלו, כך הוראות של כתיבת עבודות או מבחנים צריך שיהיו פשוטות וברורות לכול. המורה ותלמידיו ישימו לב שכל תלמיד(ה) וכל מורה יוכל להשתמש בכל פריט בסביבת הכיתה בלא שיופלה לרעה.

התאמות בתכנית הלימודים ייעשו בהתאם לצרכים של כל תלמיד(ה) על פי תכנית אישית וכן בהתאם לצרכים של קבוצות תלמידים ברמה הכיתתית וברמה הבית-ספרית.

בנוסף, תכניות הלימודים צריכות אף הן להיות מתוכננות בגישה של עיצוב אוניברסלי. משמעות הדבר כי תכנית הלימודים של שכבת הגיל היא התכנית הבסיסית המחייבת את כלל התלמידים, כולל אלה שיש להם צרכים מיוחדים מוגדרים, ואותה יש להתאים לצורכי התלמיד(ה). ההתאמות נעשות באמצעות הכנסת שינויים בתכנים, שימוש בעזרים מיוחדים, הרחבה והפחתה של נושאי משנה והוספת יחידות ונושאים ייחודיים כך שיתאימו לתפקוד של כל תלמיד ותלמידה (Goldstein, 1986). התאמות אלה ייעשו בהתאם לצרכים של כל תלמיד(ה) על פי תכנית אישית (חוק החינוך המיוחד, 1988; חוזר מנכ"ל, 1998; אופק, חמדני וטל, תשס"א) וכן בהתאם לצרכים של קבוצות תלמידים ברמה הכיתתית וברמה הבית-ספרית. את ההתאמות יתכננו במשותף צוותים חינוכיים בעלי מומחיות בתחומי החינוך המיוחד וצוותים בעלי מומחיות בתחומי הדעת השונים. תכנון ההוראה בכיתה וביצועה ייעשה על ידי המורה המלמד(ת) בשיעור, תכנון אשר יבטיח כי כל תלמידי הכיתה, עד אחרון התלמידים, ישתתפו בשיעור. מטלה זו המוטלת על המורים איננה מטלה קלה, על כן עליהם להיוועץ עם גורמים מקצועיים רלבנטיים נוספים בבית הספר, עם התלמידים ועם הוריהם, וכן עליהם להיעזר בטכנולוגיה מסייעת. הטכנולוגיה המסייעת פותחת אפשרויות רבות בפני המורים המתכננים את תהליכי ההוראה-למידה על פי הגישה של עיצוב אוניברסלי. היא מאפשרת מגוון אמצעים ותמיכות להנגשת חומר לימוד לצורכי התלמידים והיא מאפשרת עבודה אישית המקדמת ומאתגרת את התלמיד ביחס ליכולותיו (O'Neil, 2000). מאחר ש"עיצוב אוניברסלי" קשור למושג "איכות חיים", הרי שתהליכי ההוראה המתוכננים בגישה זו יאפשרו לתלמידים להכיר את עצמם ולפתח נחישות עצמית, הן בנוגע לערוצים המשפרים את מצבם והן בנוגע לתכנים המאתגרים והמקדמים אותם. כל זאת, גם כאשר מטרות ההוראה-למידה והשיעור נותרים קבועים ואחידים לכל התלמידים.

ייתכן שבניסוח החזון הבא של האגף לחינוך מיוחד לא נשתמש בתווית "אדם עם צרכים מיוחדים", כי בעזרת החינוך והשימוש בעקרונות הגישה של "עיצוב אוניברסלי" ו"איכות חיים" יגדל דור שיתייחס לסביבה באופן הוליסטי, שיבנה סביבות חדשות ללא מחסומים כך שיתאימו לצרכים של

כלל האוכלוסייה, ויבחין בהתפתחות הבלתי פוסקת של התאמת הסביבה הפיזית, הערכית, האנושית והתרבותית. דור כזה לא יזדקק לקווים מפרידים ולתיוג. בעבורו החברה היא חברה של אנשים פרואקטיבים, שבה לכל אחד יש אפשרות לבטא את נטיותיו האישיות ואת יכולותיו. תלמידים שישתתפו בתהליך יתייחסו כדבר מובן מאליו לכך שהחברה מורכבת מאנשים בעלי צרכים שונים. תלמידים שייקחו חלק בתהליך יבנו, באופן טבעי ומובן מאליו, חברה וסביבה שתעוצב לצורכי הכלל.

- אופק, א., חמדני, מ., טל, ד., (תשס"א), **תכנית לימודים אישית, חוברת הדרכה למסגרות חינוך מיוחד, הוצאת מחלקת הפרסומים משרד החינוך, הפקת פלס – שירותי דפוס בע"מ.**
- הצהרת סלמנקה, (1994), **הצהרת סלמנקה: על עקרונות, מדיניות ומעש בחינוך המיוחד וכן מסגרת פעולה בתחום החינוך המיוחד, אונסקו – ארגון האו"ם לחינוך, מדע ותרבות.**
- חוזר מנכ"ל, ג באדר התשנ"ח, 1 במרס 1998, נ"ח 7, אוכלוסיות מיוחדות, יישום חוק החינוך המיוחד: תוכנית לימודים אישית, משרד החינוך והתרבות.
- חוק החינוך המיוחד ה'תשמ"ח (1988). מתוך: חוק החינוך המיוחד בישראל, משרד החינוך, המחלקה לחינוך מיוחד. רייטר, ש. (2003). הסביבה הלימודית כאתגר להתפתחות, **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 18, 81-93.
- רייטר, ש. (1997), **חבר חריג במערכות הרווחה הבריאות והחינוך**, חיפה, גסטליט בע"מ.
- Goldstein, M., (1986), Curriculum: The keystone for special education planning. *TEACHING Exceptional Children*, 18, 220-223.
- OwNeill, M. L., (2000), Moving toward the vision of the universally designed classroom, Articles: Publication, www.cast.org
- Schalock, L. R., Baker, C. P., & Croser, M. D., (2002), (Eds.), Preface, Embarking on a New Century, AAMR.